

Toelichting op de voordracht van circa 100 topmonumenten uit de periode 1940-58

Op 1 juli j.l. is de *Tijdelijke Beleidsregel aanwijzing beschermde monumenten 2007* (hierna: *de Tijdelijke beleidsregel 2007*) in werking getreden. Daarbij is onder andere aangekondigd dat ik ongeveer honderd van de meest waardevolle monumenten die zijn gebouwd in de periode 1940 tot en met 1958 voor wettelijke bescherming zal aanwijzen. In dit tijdperk werd Nederland eerst getroffen door de Tweede Wereldoorlog en vervolgens wist het met veel élan uit de as te herrijzen. Hieronder volgt een nadere toelichting op de bijgaande voordracht, als vervolg op de voornoemde beleidsregel.

Inleiding

In en na de Tweede Wereldoorlog zijn werken gebouwd die vanwege hun bijzondere architectuur- of (cultuur)historische betekenis behoud als monument verdienen in de 21ste eeuw. De monumentenzorg is ervoor om de noodzakelijke veranderingen bij behoud en vernieuwing in goede banen te leiden. Dat kan op verschillende manieren en via verschillende instrumenten, waaronder wettelijke bescherming op grond van de Monumentenwet 1988. Om daarvoor in aanmerking te komen moeten, zoals bekend, de monumenten ten minste vijftig jaar oud zijn en van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, cultuurhistorische waarde of betekenis voor de wetenschap.

Tot nu toe heeft het aanwijzingsbeleid zich hoofdzakelijk gericht op het gebouwde erfgoed dat vóór de Tweede Wereldoorlog tot stand is gekomen. Incidenteel zijn al diverse monumenten uit de oorlogs- en bezettingsperiode aangewezen. Inmiddels is de tijd zover voortgeschreden dat ook het nog recentere erfgoed vanaf 1940 in beeld komt voor inventarisatie, waardering, selectie en bescherming. De chronologische limiet van het jaartal 1958 is uitsluitend ingegeven door de wettelijk gestelde ouderdom van ten minste vijftig jaar en niet door een specifieke historische cesuur. Gelet op de looptijd van de aanwijzingsprocedure zullen de nu voorgedragen monumenten aan het leeftijds criterium voldoen op het moment van bescherming.

De wederopbouw, die deels al tijdens de bezetting was begonnen met het herstel van de eerste oorlogsschade, ging in cultuur- en architectuurhistorisch opzicht nog tot in de jaren '60 van de twintigste eeuw door. Veel waardevolle 'wederopbouwmonumenten' dateren pas van na 1958, toen Nederland mede dankzij de Marshallhulp zozeer hersteld was dat zij kon uitgroeien tot een welvarende verzorgingsstaat met een grote architectonische en culturele rijkdom. Sommige gemeenten hebben al monumenten uit het wederopbouw tijdperk op een gemeentelijke monumentenlijst geplaatst maar dat blijkt niet altijd afdoende voor een positief behoudsperspectief of in overeenstemming met de (inter)nationale betekenis van het betreffende monument. Overigens heeft een eventuele gemeentelijke status geen doorslaggevende rol gespeeld bij de onderhavige selectie voor bescherming van rijkswege.

Het aanwijzingsvoorstel is voorbereid door een werkgroep van deskundigen van de Rijksdienst voor Archeologie Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Tevens is een panel van externe deskundigen

geraadpleegd. In aanvulling op hetgeen reeds is gemeld in de toelichting bij de Tijdelijke beleidsregel 2007 geeft deze notitie inzicht in de uitgangspunten en gevolgde werkwijze.

Tegelijkertijd moet worden onderstreept dat de selectie van een honderdtal monumenten slechts het topje van een immense berg is. Samen met de vele andere (nog) niet beschermde werken vertellen deze topmonumenten 'het verhaal' van de wederopbouw: de geschiedenis van een ontredderd Nederland dat na de verwoestingen van oorlog en bezetting in twee decennia herrees door hard werken, inventief ontwerpen en een sterke centrale sturing. Dit verhaal is echter een complexe raamvertelling met vele vertakkingen. Het verhaal is bovendien tijdgebonden en deels bepaald door toevalsfactoren en verre van compleet. Soms zijn in de (architectuur)historische vakliteratuur bekende bouwwerken uit de wederopbouwperiode om twee totaal verschillende redenen niet in deze voordracht opgenomen: of omdat zij al bij een eerder besluit zijn beschermd (bij voorbeeld de Diogenesbunker te Arnhem, de Maastunnel te Rotterdam, de caissons te Ouwkerk, het voormalige BIM/Shell-kantoor te Den Haag en villa-Schöne te Blaricum) of omdat zij al afgebroken (zoals het Julianaziekenhuis te Terneuzen, de St. Josephkerk te Vaals, het ministeriegebouw van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te Den Haag, de Enkalonfabriek te Emmen en de werken voor de mijnbouw). Zo bezien behoeft dit selectievoorstel van topmonumenten enige relativering. Dit honderdtal mag, kortom, zeker *niet* worden opgevat als een aanzet voor een 'collectie' en al evenmin als een 'monumentencanon' van de wederopbouw. Wel zijn deze monumenten zo waardevol dat zij vanwege hun bijzondere ontwerpqualiteiten en cultuurhistorische betekenis met voorrang bescherming verdienen. Het zijn de ankerpunten van een nieuwe historische laag in onze dynamische leefomgeving.

Met nadruk zij er verder op gewezen dat juist het meest exemplarische erfgoed van deze periode – de realisatie van ruim één miljoen woningen in planmatige stads- en dorpsuitbreidingen met groene woonwijken en collectieve voorzieningen – niet in deze selectie zijn betrokken. Typerende vroeg-naoorlogse woonwijken als het Soesterkwartier te Amersfoort en Pendrecht te Rotterdam zijn niet in dit aanwijzingsvoorstel opgenomen. Evenmin zijn karakteristieke dorpen en cultuurlandschappen uit de wederopbouwperiode, zoals de Noordoostpolder en het bij ruilverkaveling heringerichte Land van Maas en Waal-west, in deze voordracht te vinden. Hiervoor dienen planologische instrumenten en gebiedsgerichte monumentenzorg waarborgen te bieden voor een zorgvuldige omgang met de ruimtelijk- en cultuurhistorische waarden.

Uitgangspunten

De periode 1940-1958 is veelzijdig en complex, al is het alleen al omdat hierin ook de oorlogsjaren van bezetting en verwoesting zijn inbegrepen en omdat de wederopbouw nog langer heeft geduurd. Ondanks het ontbreken van een integrale, geactualiseerde studie van de bouwgeschiedenis van Nederland in het midden van de twintigste eeuw en van een complete databank van de destijds gerealiseerde gebouwenvoorraad (ongeveer twee miljoen), was het wel mogelijk om aan de hand van algemeen toegankelijke literatuur een globaal, landsbreed overzicht op te bouwen dat zich in beginsel over alle

gebouwtypen en de belangrijkste architectuurstromingen uitstrekt. Vervolgens is een getrapte waardering en selectie toegepast waarvan de aanpak hierna aan de orde komt.

Uitgangspunt voor dit overzicht is geweest om dit zowel te baseren op belangrijke historische aspecten als op belangrijke ontwikkelingen in de architectuur, stedenbouw en landinrichting in de periode 1940-1958 en daarbij niet op voorhand, omwille van bepaalde esthetische voorkeuren of negatieve associaties, bepaalde bouwwerken of architectenoeuvres uit te sluiten van nominatie voor een monumentenstatus. De verdere beoordeling heeft telkens op grond van een kritische weging van intrinsieke kwaliteiten plaatsgevonden op grond van de bovengenoemde beleidsregel. Deze bevat ten opzichte van de wettelijke criteria twee belangrijke aanscherpingen: de kwantitatieve beperking tot het aantal van ongeveer honderd en de hantering van het begrip 'topmonument'. Hoewel de Monumentenwet 1988 geen onderscheid maakt in monumentklassen (zoals bij voorbeeld in het Verenigd Koninkrijk), richt de Tijdelijke beleidsregel 2007 zich wel op een uitverkiezing van 'topmonumenten' die met voorrang bescherming verdienen en als 'meest waardevol' zijn te beschouwen. Hierbij is het volgende maatgevend:

- a. het monument is een evidente mijlpaal in de ontwikkeling van de architectuur, stedenbouw, landinrichting, bouwtechniek of ruimtegebonden kunst in Nederland, wat onder meer blijkt uit een vooraanstaande positie en duiding in de nationale en internationale vakliteratuur; of
- b. het monument is een essentieel toonbeeld van de belangrijkste cultuurhistorische of sociaalhistorische ontwikkelingen van de wederopbouwperiode in Nederland.

Deze begrippen verwijzen naar bouwwerken met een uitzonderlijke en onvervangbare monumentwaarde vanwege de ontwerpqualiteiten (als 'iconen'), de verankering in een specifieke locatie (als sleutelstuk in de biografie van een belangrijke plek), en/of de specifieke herinneringswaarde aan een belangrijke historische gebeurtenis die verbonden is met de Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse wederopbouw (symboolfunctie).

Bij de onderlinge weging van kwaliteiten is vooral gelet op het totaal van de individuele waarden, zodanig dat sprake kan zijn van belangrijke mijlpalen of toonbeelden. Daarom kunnen lang niet alle architectenoeuvres of genres in dit aanwijzingsvoorstel vertegenwoordigd zijn en het is tevens de vraag of een dergelijke vorm van representativiteit moet worden nagestreefd. Een monumentenlijst is immers geen collectie-inventaris maar een beschermingsinstrument.

Om enige structuur aan te brengen in het beoordelingskader is een tiental thema's benoemd die kenmerkend zijn voor de periode 1940-1958. Dit betreft:

Onderdak:	de bestrijding van de woningnood en de ontwikkeling van nieuwe woonvormen.
Verzorgingsstaat :	de groei van overheidsbemoedienis en collectieve zorgvoorzieningen.
Economie:	het herstel van de handel en de opkomst van de consumptiemaatschappij.
Productie:	het herstel en de uitbreiding van de industriële productie en de landbouw.
Techniek:	het herstel en de groei van technische en wetenschappelijke voorzieningen.
Verkeer:	het herstel en de uitbouw van de infrastructuur en de facilitering van mobiliteit.
Verzuiling:	(de terugkeer van) de maatschappelijke verdeling naar levensbeschouwing.
Vorming:	de stimulering van onderwijs, onderzoek en ontplooiing.
Vrije tijd:	de verruiming van vrije tijd en cultuurspreiding voor alle bevolkingslagen.
Herdenking:	de opkomst van de publieke herinneringscultuur.

Via noties als 'excellent' (voor de ontwerpqualiteiten) en 'culturele urgentie' (voor de actuele betekenis als monument) is een aangescherpte beoordeling toegepast in de onderlinge vergelijking van kandidaat-monumenten. Daarbij zijn ook de situationele waarden, de herkenbaarheid/gaafheid en zeldzaamheid in ogenschouw genomen. Bij de uiteindelijke afweging is tevens rekening gehouden met de mate waarin het monument een positief behoudsperspectief heeft (zowel technisch als functioneel) en een positieve invloed heeft op de kwaliteit van de ruimtelijke omgeving. Ook zijn de vooraf gestelde begrenzings in aantal en bouwperiode in acht genomen.

Bij de selectie is ernaar gestreefd om recht te doen aan de diversiteit van architectuurstromingen en aan de bijzonderheden van de diverse regio's. Door de historische ontwikkelingen van destijds, de inzet van prominente architecten en de bijzondere bouwopgaven is het echter onvermijdelijk dat het merendeel van de monumenten in de randstad is te vinden. Met name in Rotterdam is een hoge concentratie topmonumenten aanwezig. In deze zwaar getroffen stad was al vroeg tot algehele onteigening besloten, werd effectief samengewerkt en waren internationaal bekende ontwerpers actief. Elders kwam het wederopbouwproces pas na 1958 goed van de grond, vooral in Zeeland en omstreken, waar in 1953 de grote watersnood nieuwe verwoestingen had aangericht.

In de bijgaande voordracht zijn uiteindelijk geen militaire werken opgenomen, noch uit de Duitse bezettingsperiode noch uit het Koude Oorlog-tijdperk. Dit hangt samen met de getalsmatige beperking en vooral met het feit dat van de eerste groep al tientallen monumenten zijn beschermd en dat van de andere groep de meeste werken in veelvoud en volgens standaardtypen zijn geproduceerd. Juist de oorspronkelijke samenhang en uniformiteit zijn door latere ontwikkelingen in de landsverdediging en de landinrichting verloren gegaan, voor zover de bouwwerken zelf al bewaard zijn gebleven.

Aanpak

Het architectonisch erfgoed van ongeveer een halve eeuw geleden is sterk bepaald door een grote dynamiek in de latere omgang en door veranderende eisen in gebruik. Het bouwareaal van de periode 1940-1958 is

deels onbekend en deels onbemind. Voor een integrale veldinventarisatie ontbraken de capaciteit en de middelen, alleen al door de enorme omvang van het potentieel. In de afgelopen jaren is niettemin gewerkt aan de opbouw van een globaal overzicht en een waarderingskader. Hiervoor is gebruik gemaakt van contemporaine en secundaire (vak)literatuur, rapporten en selectief veldonderzoek. De architectuurhistorische literatuur heeft echter als nadeel dat deze hoofdzakelijk is gericht op de ontwerpgeschiedenis van de modernistische werken en de grote steden. Later in de tijd toegevoegde monumentwaarden, verbonden met plaats, opdrachtgever, gebruik en cultuurgeschiedenis, zijn vaak onderbelicht gebleven. Anderzijds zijn er soms wel lokale studies voorhanden maar zijn de daarin vermelde monumenten soms onvoldoende in een (inter)nationaal perspectief geplaatst. Dit stelde de werkgroep van de RACM voor de opgave om langs verschillende wegen tot een waarderingsstelsel te komen vanuit een retrospectief overzicht en een kritische beoordeling van de bouwwerken in hun huidige toestand.

Eerst is op basis van desktop-research een 'longlist' samengesteld van omstreeks 1000 potentiële monumenten uit de periode 1940-1965 (die de totale wederopbouw omvat en als zodanig is onderzocht). Hiertoe zijn via een 'quick scan' van (vak)literatuur en databases de oeuvres verkend van enkele tientallen ontwerpers, waaronder prominente architecten als W.M. Dudok, M.J. Granpré Molière, G.Th. Rietveld, J.H. van den Broek en J.B. Bakema en Aldo van Eyck en de rijksbouwmeesters G.W. Friedhoff en J.J.M. Vegter maar ook van andere toonaangevende of meer regionaal opererende architecten als R. Romke de Vries, C.H. de Bever en J.H.A. Huysmans, die naar verhouding weinig landelijke bekendheid genieten maar toch belangwekkende gebouwen hebben ontworpen. Hieruit is een beperkte 'ijklijst' samengesteld van 'evidente mijlpalen' in de ontwikkeling van de architectuur en stedenbouw door middel van inter-subjectieve toetsing. Dit resulteerde in de nominatie van bekende modernistische mijlpalen als het Groothandelsgebouw en de Bijenkorf (met bijbehorende sculptuur) te Rotterdam, Weverij De Ploeg te Bergeijk en het Neherlaboratorium te Leidschendam en traditionalistische toonbeelden als de Onze Lieve Vrouwe van Altijddurende Bijstandkerk te Breda en het Constantinianum te Amersfoort.

Voor de uiteindelijke voordracht is, met name voor de selectie van de essentiële toonbeelden ook buiten de randstad, de thematische benadering van doorslaggevend belang geweest omdat hierbij ook bijzondere regionale, bouwtechnische, typologische en cultuurhistorische waarden meegewogen konden worden. Hiervoor is gebruik gemaakt van topografisch geordende monumentenbeschrijvingen als de reeks *Monumenten in Nederland* en van de 28 categoriale studies naar diverse gebouwtypen en monumentale kunst, de databank wederopbouw en de thematisch geordende publicatie *Toonbeelden van de wederopbouw (2002)* (met bijbehorend vooronderzoek). Voorts zijn nog lokaal georiënteerde 'quick scans' toegepast, met enkele zwaartepunten per provincie, om voldoende geografische spreiding te bevorderen. Op basis van een gezamenlijke inhoudelijke toetsing van tientallen nominatiedossiers met kerngegevens is tenslotte de eindafweging gemaakt.

Naast architectuurhistorische en bouwtechnische waarden zijn hierbij ook cultuurhistorische waarden of betekenis voor de wetenschap beoordeeld. Hierdoor zijn zulke diverse monumenten als de

brandweerkazerne te Rhenen, het Missiehuis "Sociëteit voor Afrikaanse Missiën" te Cadier en Keer en de Michiel de Ruyterschool te Vlissingen in deze voordracht opgenomen naast de (herstelde) Rijnbrug te Arnhem die als "brug te ver" een tastbare herinnering vormt aan de operatie Market Garden van 1944 en de Radiotelescoop te Dwingeloo die mede op initiatief van de internationaal vermaarde radio-astronoom Jan Hendrik Oort is gebouwd. Voor een volledig overzicht in beeld zij verwezen naar het boekje *Monumenten van Herrezen Nederland* (15 oktober 2007).

De nadruk op individuele kwaliteiten en de kwantitatieve beperking brachten met zich mee dat van bepaalde genres weinig of geen exemplaren zijn geselecteerd. Soms bleken de meest bijzondere exemplaren hetzij te 'oud', hetzij 'te jong' dan wel ingrijpend gewijzigd (bij voorbeeld de watertorens). De landsbreed uitgevoerde selectie heeft niet kunnen voorkomen dat de meeste van de nu voorgedragen topmonumenten van de wederopbouw in West Nederland (en dan vooral in Rotterdam, Amsterdam en Den Haag) zijn gelegen. Deze dominantie is zowel vanuit de architectuurontwikkeling als vanuit de ontstane oorlogsschade en wederopbouwgeschiedenis goed te verklaren. Even verklaarbaar is het grote aantal kerkgebouwen in dit aanwijzingsvoorstel. Deze zijn destijds met voorrang gebouwd om het culturele en sociale leven weer te herstellen en de geestelijke veerkracht te tonen. Zeker in de oorspronkelijke bouwperiode werden de kerken beschouwd als de cultuurdragers en markeringspunten van stad, dorp of wijk. Ten gevolge van de latere ontzuiling en ontkerkelijking staan deze beeldbepalende gebouwen, met hun bijbehorende kunsttoepassingen, nu vaak onder grote druk.

Van andere belangrijke wijkvoorzieningen als scholen, postkantoren, stations en ziekenhuizen blijken al diverse markante voorbeelden verloren te zijn gegaan, evenals van karakteristieke objecten als jaknikkers. Daar tegenover staat dat, als gezegd, diverse monumenten uit de periode 1940-1958 al bij eerdere besluiten zijn beschermd en dat voor enkele andere aanwijzingsverzoeken zijn ingediend voordat de Tijdelijke beleidsregel 2007 van kracht werd. Hiervoor geldt een overgangsregeling om te voorkomen dat de ene procedure de andere doorkruist. Dit geldt bij voorbeeld voor het woningbouwcomplex 'Frankendaal' (ook wel bekend als Jeruzalem) te Amsterdam-Watergraafsmeer. Het hiervoor ingediende aanwijzingsverzoek behoort, juridisch gesproken, op grond van een voorgaande beleidsregel beoordeeld en afgehandeld te worden. Om die reden is dit monument buiten deze voordracht gehouden, hoewel het zondermeer kan worden aangemerkt als een evidente mijlpaal in de naoorlogse architectuur en stedenbouw.

Behoudsperspectief

De opdracht was ook om rekening te houden met het behoudsperspectief van de voor te dragen monumenten (teneinde een nieuwe restauratieachterstand voor te zijn). Slechts in een enkel geval heeft een negatief behoudsperspectief in verband met concrete sloopacties geleid tot afwijzing voor definitieve selectie (bij voorbeeld het Centraal Station te Rotterdam).

Het voorlopig oordeel is echter dat de meest waardevolle monumenten in goede tot redelijke staat verkeren. Een uitzondering hierop vormt het sportcomplex De Lichtenberg in Weert, alwaar een forse

instandhoudingsopgave ligt. Ik heb gemeend dat de plannen en inzet van de Gemeente Weert (die het inmiddels tot gemeentelijk monument heeft aangewezen) en van anderen zodanig zijn dat we hier kunnen spreken van een "positief behoudsperspectief" als bedoeld in de Tijdelijke beleidsregel 2007. Gedurende de komende aanwijzingsprocedures zal de RACM hier een extra controle op uitvoeren op het behoudsperspectief van de monumenten .